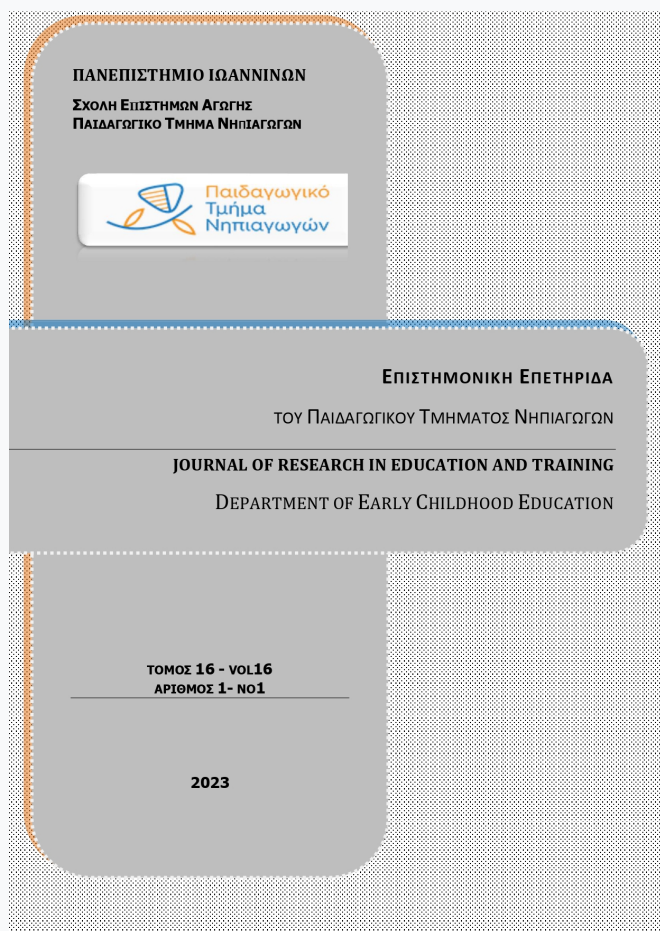

Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Τόμ. 16, Αρ. 1 (2023)

Παιδικό Ιχνογράφημα: Η έκφραση του άγχους και των συναισθημάτων στα σχέδια των παιδιών

Αθηνά Μαρία Γαβριηλίδου, Σπυρίδων Κάμτσιος

doi: [10.12681/jret.33992](https://doi.org/10.12681/jret.33992)

Copyright © 2023, Αθηνά Μαρία Γαβριηλίδου, Σπυρίδων Κάμτσιος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γαβριηλίδου Α. Μ., & Κάμτσιος Σ. (2023). Παιδικό Ιχνογράφημα: Η έκφραση του άγχους και των συναισθημάτων στα σχέδια των παιδιών. *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 16(1), 114–141. <https://doi.org/10.12681/jret.33992>

Παιδικό ιχνογράφημα: Η έκφραση του άγχους και των συναισθημάτων στα σχέδια των παιδιών

Αθηνά Μαρία Γαβριηλίδου & Σπυρίδων Κάμτσιος,
Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Περίληψη

Σκοπός της μελέτης αποτελεί η αναζήτηση των εκφραστικών στρατηγικών που χρησιμοποιούν παιδιά 11 και 12 ετών, για να αποτυπώσουν σε ιχνογράφημα, το άγχος, τα θετικά και αρνητικά συναισθήματά τους, καθώς και η διερεύνηση του παιδικού σχεδίου, ως ένα αξιόπιστο μέσο προβολής συναισθημάτων. Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 60 παιδιά Ε' και Στ' τάξης, τα οποία συμπλήρωσαν τα παρακάτω ερωτηματολόγια: (1) State-Trait Anxiety Inventory for Children (STAI-C) και (2) Positive and Negative Affect Scales (PANAS). Παράλληλα, στο πλαίσιο αξιολόγησης της προτεινόμενης τεχνικής σχεδίου, ζητήθηκε από τα παιδιά, να σχεδιάσουν μια ανθρώπινη φιγούρα σε μια συγκεκριμένη θυμική κατάσταση: (α) φιγούρα που δεν αισθάνεται κάποιο συναίσθημα, (β) φιγούρα που αισθάνεται άγχος, (γ) φιγούρα που βιώνει θετικά συναισθήματα και (δ) φιγούρα που βιώνει αρνητικά συναισθήματα. Τα αποτελέσματα της έρευνας ανέδειξαν ότι οι συμμετέχοντες επέλεξαν συγκεκριμένες εκφραστικές στρατηγικές απεικόνισης των μελετώμενων συναισθημάτων (έκφραση προσώπου, στάση σώματος, πλαίσιο σχεδίου). Περαιτέρω, εντοπίστηκε η ύπαρξη σχέσης ανάμεσα στη βίωση των συναισθημάτων και στον τρόπο που τα παιδιά παρουσιάζουν το κάθε συναίσθημα στο σχέδιο τους (βαθμολογία ερωτηματολογίου, εκφραστικές στρατηγικές). Τα αποτελέσματα της μελέτης συζητούνται στο πλαίσιο της σύγχρονης βιβλιογραφίας που αφορά στη μελέτη του παιδικού ιχνογραφήματος

Λέξεις-κλειδιά: άγχος, θετικά συναισθήματα, αρνητικά συναισθήματα, παιδικό ιχνογράφημα

Children's sketch: The expression of anxiety and emotions in children's drawings

Αθηνά Μαρία Γαβριηλίδου & Σπυρίδων Κάμτσιος,

Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Abstract

The purpose of the study is to investigate the expressive strategies used by 11- and 12-year-old children to capture anxiety, positive and negative emotions in their drawing. It is also important to investigate whether drawings are a reliable means of projecting emotions. The research sample consisted of 60 (5th) and (6th) grade children. Participants completed the following questionnaires: (1) State-Trait Anxiety Inventory for Children (STAI-C) and (2) Positive and Negative Affect Scales (PANAS). At the same time, the drawing technique was asked of the children to draw a human figure in a certain emotional state: (a) a figure that does not feel any emotion, (b) a figure that feels anxiety, (c) a figure that experiences positive emotions and (d) a figure that experiences negative emotions. The results of the research showed that the participants chose specific expressive strategies to depict the studied emotions (facial expression, posture, drawing frame). Furthermore, the existence of a relationship between the experience of emotions and the way children presents each emotion in their drawing was identified (questionnaire score, expressive strategies). The results of the study are discussed in the context of the modern literature concerning the study of children's drawings.

Keywords: drawing, anxiety, positive emotions, negative emotions.

Εισαγωγή

Σε όλη τη διάρκεια της ζωής, τα συναισθήματα είναι αυτά που επηρεάζουν τις επιλογές των ανθρώπων. Για παράδειγμα, οι ταινίες που παρακολουθούν τα άτομα, μπορούν να προκαλέσουν χαρά ή λύπη, ακόμη και να αποφύγουν κάποιες καταστάσεις που προκαλούν τρόμο. Το παιδί όπως και ο ενήλικας, βιώνει άγχος, θετικά και αρνητικά συναισθήματα, καθημερινά και σε διάφορες καταστάσεις. Σε φυσιολογικά επίπεδα τα θετικά συναισθήματα συνεισφέρουν στη διατήρηση της ευημερίας και γενικότερα της ανάπτυξης του ατόμου. Στην περίπτωση που τα αρνητικά συναισθήματα χαρακτηρίζουν την καθημερινότητα του ατόμου και το άγχος παύει να είναι παροδικό και ξεπερνά τα φυσιολογικά επίπεδα τότε υπάρχει σημαντική ένδειξη διαφόρων διαταραχών (Cowen, 2018· Dudd, 2015· Κάκουρος & Μανιαδάκη, 2003· Keltner & Ekman, 2015).

1.1 Άγχος στην παιδική ηλικία

Ένα κοινό χαρακτηριστικών των παιδιών στην πρώιμη παιδική και στην παιδική ηλικία είναι το άγχος. Εκδηλώνεται με εκφράσεις που ποικίλλουν ως προς τη συχνότητα και το βαθμό της έντασης, όπως για παράδειγμα ως φόβος ή ανησυχία, που πολύ εύκολα κάνει τα παιδιά θυμωμένα και ευερέθιστα (Κάκουρος & Μανιαδάκη, 2003· Muris & Field, 2011).

Υπάρχουν πολλοί και διαφορετικοί λόγοι για τους οποίους βιώνουν άγχος τα παιδιά (π.χ. δυσκολίες στη μάθηση, σχολικός εκφοβισμός, απώλεια, αποχωρισμός ή κάποια ασθένεια κ.α.) (Broeren et al., 2013· Hadwin et al., 2017). Το άγχος μπορεί να προκληθεί και από συγκεκριμένους παράγοντες όπως: α) βιολογικοί, να σχετίζονται δηλαδή με τις νευροβιολογικές διεργασίες ή τη λειτουργία του εγκεφάλου, β) οικογενειακοί, να συνδέονται με τις καταστάσεις που το κάθε παιδί βιώνει στην οικογένεια και στον τρόπο που οι ίδιοι οι γονείς αντιμετωπίζουν τις αγχογόνες καταστάσεις, γ) ατομικοί, οι οποίοι οφείλονται στο χαρακτήρα και στην ιδιοσυγκρασία του παιδιού, και δ) κοινωνικοί, οι οποίοι σχετίζονται με το κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο των παιδιών. Περαιτέρω, η πρόκληση άγχους μπορεί να δημιουργηθεί από τον συνδυασμό των παραγόντων που αναφέρθηκαν σε συνδυασμό με τα καθημερινά γεγονότα στη ζωή του παιδιού (Hadwin et al., 2017· Hanwin et al., 2006).

1.2 Συναισθήματα στην παιδική ηλικία

Τα παιδιά που βιώνουν θετικά συναισθήματα σε νεαρή ηλικία έχουν περισσότερες ευκαιρίες και είναι πιο πρόθυμα να αναπτύξουν και να μάθουν νέες δεξιότητες, ενώ είναι λιγότερο πιθανό να έχουν ακαδημαϊκά και συμπεριφορικά προβλήματα (Belfer & Muguira, 2017). Για παράδειγμα, το θετικό συναίσθημα της χαράς παροτρύνει τα παιδιά για παιχνίδι, αφού όταν είναι χαρούμενα, είναι πιο πιθανό να συμμετέχουν, ενώ έχουν και περισσότερες ευκαιρίες για κοινωνικοποίηση. Επίσης, η

ευτυχία παρακινεί τα παιδιά να παίζουν και να γίνουν πιο δημιουργικά, προωθώντας έτσι την εκμάθηση κοινωνικών δεξιοτήτων και δεξιοτήτων επίλυσης προβλημάτων. Επιπλέον, το ενδιαφέρον βοηθά το παιδί να αναπτύξει την ανάγκη να εξερευνήσει και να απορροφήσει νέες πληροφορίες, που είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς τα παιδιά που διακρίνονται από περιέργεια, έχουν πολλαπλά ενδιαφέροντα, είναι πιο επιρρεπή στη μάθηση και την προσαρμογή σε νέα περιβάλλοντα. Η ικανοποίηση διευρύνει το ρεπερτόριο του παιδιού, δημιουργώντας την ανάγκη να απολαύσει το τρέχον πλαίσιο, και να ενσωματώσει την εμπειρία στην άποψή του για τον εαυτό του και τον υπόλοιπο κόσμο. Οι παρορμήσεις οι οποίες δημιουργούνται από τα θετικά συναισθήματα επιτρέπουν στο παιδί να θέτει ερωτήσεις, δίνοντας του έτσι περισσότερες ευκαιρίες για μάθηση (Belfer & Muguirra, 2017· Fredrickson & Branigan, 2005).

Από την άλλη, τα αρνητικά συναισθήματα αποτελούν μέρος της καθημερινότητας του παιδιού και παρόλο που κάνουν το άτομο να νιώθει άβολα, η ύπαρξή τους είναι αρκετά σημαντική. Τα παιδιά που έχουν ενημερότητα για τα αρνητικά τους συναισθήματα είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν με μεγαλύτερη επιτυχία τις δυσκολίες στη ζωή τους, σε σχέση με εκείνα που «προσποιούνται» ότι δεν υπάρχουν. Για να μπορέσει όμως το παιδί να αναγνωρίσει το κάθε ένα από τα αρνητικά συναισθήματα, χρειάζεται να διακρίνεται από ένα βαθμό ενημερότητας ως προς αυτά. Αν και είναι επώδυνα για την καθημερινότητα, είναι απολύτως φυσιολογικά και διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην συνολική ανάπτυξη του παιδιού. Όπως αναφέρει η Kennedy, πίσω από τα αρνητικά συναισθήματα υπάρχει και ένας θετικός λόγος που συμβαίνουν. Για παράδειγμα ο φόβος προστατεύει από τον κίνδυνο, ο θυμός βοηθά στην καταπολέμηση των προβλημάτων και των ανησυχιών, η θλίψη συνδέει το παιδί με τους ανθρώπους που αγαπάει και η αηδία απορρίπτει κάτι που είναι ανθυγιεινό (όταν πρόκειται για φαγητό). Όσο δυσάρεστα και αρνητικά κι αν είναι, δεν μπορεί να αμφισβητήσει κάποιος ότι εξυπηρετούν κάποιο σημαντικό σκοπό στη ζωή του παιδιού (Kennedy, 2018).

1.3 Θετικά συναισθήματα και άγχος

Η εμπειρία των θετικών συναισθημάτων όπως είναι η ευτυχία, η αγάπη, η χαρά, προάγει τη χρήση προσαρμοστικών στρατηγικών για την καλύτερη διαχείριση και αντιμετώπιση του άγχους, ενώ οδηγεί σε αυξημένη ανθεκτικότητα και καλύτερη προσαρμογή στις καθημερινές δυσκολίες. Η ψυχική ανθεκτικότητα, ως χαρακτηριστικό της προσωπικότητας που προάγει τα θετικά συναισθήματα, αποτελεί έναν προστατευτικό παράγοντα έναντι του καθημερινού άγχους. Τα παιδιά που διακρίνονται από ψυχική ανθεκτικότητα φαίνεται να «προστατεύονται» περισσότερο από τις επιδράσεις των συμπτωμάτων άγχους, τα οποία επιδρούν σε αυτά με μικρότερη ένταση. Βέβαια, είναι αρκετά σημαντικό να διαχωρίσει κάποιος τα θετικά συναισθήματα με τις «ευτυχισμένες

σκέψεις». Τα θετικά συναισθήματα περιλαμβάνουν ένα είδος «απαντήσεων» από το μυαλό και το σώμα, που επηρεάζουν αμοιβαία τον τρόπο αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον (Fredrickson, 2001· Gloria & Steinhardt, 2016).

1.4 Αρνητικά συναισθήματα και άγχος

Τα παιδιά αντιμετωπίζουν ποικίλα γεγονότα άγχους στην καθημερινότητά τους. Όταν όμως τα διαχειρίζονται με μη κατάλληλο τρόπο, υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να προκληθούν αρνητικές συνέπειες. Μελέτες αναφέρουν ότι οι αντιδράσεις στο άγχος εγείρουν αντιδράσεις θυμού και ανησυχίας, αλλά προβλέπουν μελλοντικά συμπτώματα κατάθλιψης. Σύμφωνα με την προσέγγιση των Lazarus και Folkman (1988), το άγχος και το αρνητικό συναίσθημα φαίνεται να εξαρτάται από τον τρόπο που το άτομο αξιολογεί την αλληλεπίδρασή του με το περιβάλλον, έχει να κάνει δηλαδή με την υποκειμενική αξιολόγηση της «απειλής» (αγχογόνου παράγοντα) και τους διαθέσιμους πόρους που θεωρεί το άτομο ότι έχει, προκειμένου να αντιμετωπίσει την απειλή αυτή. Βέβαια, σε περίπτωση που κάτι είναι σημαντικό για το ίδιο το άτομο αλλά παρουσιάζεται ανεξέλεγκτο, τότε τείνουν να εμφανίζονται υψηλά επίπεδα άγχους (Berjot & Gillet, 2011).

1.5 Παιδικό σχέδιο

Το παιδικό σχέδιο αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά προβολικά εργαλεία, μέσω του οποίου μπορούν να εκφραστούν τα συναισθήματα των παιδιών με περισσότερη άνεση αλλά και να αξιολογηθούν επαρκώς, καθώς και να αναγνωριστούν χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους (Brecht et al., 2009· Machover, 1949· Picard et al., 2007). Ο τρόπος έκφρασης των συναισθημάτων στην παιδική ηλικία έχει μελετηθεί εκτενώς και αναδεικνύεται πλέον πως, μέσω του σχεδίου, το παιδί εκφράζει τα συναισθήματα που νιώθει σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές και καταστάσεις. Οι Picard et al., (2007), αναφέρουν ότι τα παιδιά, με αρκετά μεγάλη εκφραστικότητα, σχεδιάζουν μια ανθρώπινη φιγούρα παρά ένα σπίτι, αναδεικνύοντας τα συναισθήματα που βιώνουν. Μελέτες που χρησιμοποιούν ιχνογραφήματα παιδιών παρέχουν σημαντικά στοιχεία για την ανάπτυξη εκφραστικών στρατηγικών που επιλέγονται για την αναπαράσταση της διάθεσής και του συναισθήματός τους στα σχέδια. Τα ευρήματα των μελετών αυτών συγκλίνουν στο ότι υπάρχουν τρεις ομάδες σχεδιαστικών στρατηγικών που χρησιμοποιούνται πιο συχνά: α) δείκτες σώματος, β) δείκτες προσώπου και γ) δείκτες πλαισίου (Brecht et al., 2009· Machover, 1949· Picard et al., 2007). Στο πλαίσιο των μελετών αναζήτησης των εκφραστικών στρατηγικών ζητήθηκε από παιδιά τεσσάρων έως 16 ετών να ζωγραφίσουν λυπημένα, χαρούμενα και θυμωμένα σχέδια ενός δέντρου. Οι στρατηγικές που χρησιμοποιήθηκαν για να εκφράσουν τη διάθεση διέφεραν ανάλογα με την ηλικία. Τα μικρότερα παιδιά απεικόνιζαν κυρίως τη διάθεση με αφηρημένο τρόπο (π.χ., μια

κυματιστή γραμμή προοριζόταν να εκφράσει τη θλίψη) ή χρησιμοποιούσαν κυριολεκτικές εκφράσεις (π.χ., ένα χαμογελαστό πρόσωπο στο δέντρο). Τα ευρήματα των μελετών ανέδειξαν, επίσης, ότι οι σχεδιαστικοί δείκτες προσώπου για την απόδοση συναισθημάτων χρησιμοποιούνται από μικρή ηλικία. Το παιδί είναι σε θέση να διαμορφώνει τα χαρακτηριστικά του προσώπου (π.χ., φρύδια, στόμα), ώστε να μπορεί να αποτυπώσει τα αντίστοιχα συναισθήματα κάθε φορά στη φιγούρα. Από την άλλη, οι σχεδιαστικοί δείκτες σώματος αποτυπώνονται στα σχεδιασμένα σημεία των άκρων της φιγούρας (π.χ., χέρια), ενώ οι σχεδιαστικοί δείκτες πλαισίου επικεντρώνονται στα στοιχεία που βρίσκονται γύρω από τη φιγούρα (Gross & Ballif, 1991). Οι σχεδιαστικοί δείκτες προσώπου φαίνεται να χρησιμοποιούνται από την ηλικία των πέντε ετών, ενώ του πλαισίου και του σώματος από την ηλικία των οκτώ ετών (Picard & Gauthier, 2012).

Η έρευνα των Jolley et al., (2004) επικεντρώθηκε στην απόδοση των συναισθημάτων λύπης και χαράς, μέσω του σχεδίου, από παιδιά ηλικίας τεσσάρων έως δώδεκα ετών. Από τα ευρήματα της μελέτης αναδείχθηκε πως ο τρόπος και η ποιότητα έκφρασης των συναισθημάτων στο σχέδιο φαίνεται να αυξάνεται ανάλογα με την ηλικία του παιδιού. Επίσης, παρατηρήθηκε ότι παιδιά ηλικίας επτά έως έντεκα ετών μπορούν να εκφράζουν τα συναισθήματα μέσω του σχεδίου και χρησιμοποιούν τον σχεδιαστικό δείκτη προσώπου για να αποτυπώσουν το συναίσθημα της λύπης και της χαράς, ενώ φαίνεται να δυσκολεύονται στην αποτύπωση του συναισθήματος του θυμού και του φόβου (Picard et al., 2007). Τα παιδιά άνω των οκτώ ετών προσθέτουν περισσότερες αλλαγές στη στάση και στο σώμα της φιγούρας, σε αντίθεση με τα μεγαλύτερα παιδιά (ηλικίας 10-14 ετών) που τείνουν να εισάγουν αλλαγές στα σύμβολα για να αποτυπώσουν τα συναισθήματα στο σχέδιο τους (Brechet et al., 2009· Picard et al., 2007).

Περαιτέρω, από τα αποτελέσματα μελετών έχει αναδειχθεί ότι τα παιδιά μπορούν να τροποποιήσουν το σχήμα του προσώπου προκειμένου να αποτυπώσουν βασικές συναισθηματικές εκφράσεις. Αυτό έχει εφαρμογή στην αποτύπωση του συναισθήματος της ευτυχίας ήδη από παιδιά προσχολικής ηλικίας, κάτι που διευρύνεται για όλα τα βασικά συναισθήματα στην περίοδο της παιδικής ηλικίας. Τα παιδιά, επίσης, χρησιμοποιούν το σχήμα του στόματος για να απεικονίσουν κάποια συναισθήματα ακόμη και από μικρή ηλικία, ενώ είναι πιο δύσκολο να αποτυπώσουν τα συναισθήματα που βιώνουν μέσω των σχημάτων των ματιών και των φρυδιών (Cannoni et al., 2023).

Όπως προκύπτει από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, το παιδικό ιχνογράφημα έχει φανεί ένα χρήσιμο ερευνητικό εργαλείο για τη διερεύνηση του παιδικού συναισθήματος. Μελέτες έχουν αναγνωρίσει συγκεκριμένα συναισθήματα που αποτυπώνονται μέσω του παιδικού ιχνογραφήματος όπως της χαράς, της λύπης, του θυμού, του φόβου κ.α. Αναφέρουν ότι τα συναισθήματα λύπης και χαράς,

έχουν μελετηθεί περισσότερο και φαίνεται να είναι ευκολότερα στην αναγνώριση και αναπαράσταση από τα παιδιά σε σχέση με τα υπόλοιπα. Η παρούσα, λοιπόν, μελέτη στοχεύει να διερευνήσει το βαθμό που αποτυπώνεται το άγχος και τα θετικά και αρνητικά συναισθήματα στο παιδικό σχέδιο, αναδεικνύοντας το παιδικό σχέδιο ως ένα έγκυρο μέσο αποτύπωσης και αναγνώρισης συναισθημάτων (Brechet et al., 2009· Misalidi & Bonoti, 2014· Picard et al., 2007). Βασικός επίσης σκοπός της είναι να αναδείξει ότι τα παιδιά χρησιμοποιούν συγκεκριμένες στρατηγικές στην αποτύπωση των συναισθημάτων τους (μέσω του παιδικού σχεδίου). Πιο αναλυτικά, επιχειρεί να αναζητήσει την ύπαρξη σχέσης ανάμεσα στο βαθμό που τα παιδιά βιώνουν θετικά και αρνητικά συναισθήματα αλλά και στον τρόπο έκφρασης στο σχέδιό τους, καθώς και στην ύπαρξη σχέσης ανάμεσα στο βαθμό που τα παιδιά βιώνουν άγχος και στις εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν στο σχέδιο τους για να αναδείξουν το συγκεκριμένο συναίσθημα.

Από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση προκύπτουν τα ερευνητικά ερωτήματα, δηλαδή ποιες εκφραστικές επιλέγει το κάθε παιδί για να αναδείξει το συναίσθημα του άγχους / τα θετικά συναισθήματα / τα αρνητικά συναισθήματα. Επίσης, μετά τη διατύπωση του σκοπού της έρευνας προκύπτουν οι ερευνητικές υποθέσεις (Cole & Jacobs, 2018· Izard, 2009). Πιο συγκεκριμένα για τη μηδενική υπόθεση δεν υπάρχει σχέση ανάμεσα στο βαθμό που τα παιδιά βιώνουν άγχος / θετικά συναισθήματα / αρνητικά συναισθήματα και στις εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν στο σχέδιο τους για να αναδείξουν το κάθε συναίσθημα, ενώ στην εναλλακτική υπόθεση υπάρχει σχέση ανάμεσα στο βαθμό που τα παιδιά βιώνουν άγχος / θετικά συναισθήματα / αρνητικά συναισθήματα και στις εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν στο σχέδιο τους για να αναδείξουν το κάθε συναίσθημα.

2. Μεθοδολογία

Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 60 παιδιά (35 κορίτσια και 25 αγόρια), ηλικίας 11 και 12 ετών που φοιτούσαν σε Ε' και ΣΤ' δημοτικού, μιας σχολικής μονάδας του Νομού Ημαθίας. Η συμμετοχή των παιδιών στην έρευνα έγινε εθελοντικά, έπειτα από ενημέρωση των γονέων τους για το σκοπό και τις διαδικασίες της έρευνας και τη συγκατάθεσή τους για τη συμμετοχή των παιδιών τους αλλά και την άδεια των εκπαιδευτικών για την είσοδο της ερευνήτριας στη σχολική μονάδα.

2.1 Ερωτηματολόγιο

Αρχικά χορηγήθηκε το Ερωτηματολόγιο Άγχους Προδιάθεσης (State-Trait Anxiety Inventory for Children, STAI-C). Δημιουργήθηκε από τους Spielberg et al. (1973) και προσαρμόστηκε στην

ελληνική γλώσσα από τους Psychountaki et al. (2003). Η κλίμακα αξιολογεί το άγχος και είναι κατάλληλη για παιδιά 9 έως 12 ετών. Περιλαμβάνει ερωτήματα στα οποία περιγράφεται το άγχος ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας. Το παιδί καλείται να απαντήσει κάθε πρόταση σε μια κλίμακα Likert, με επιλογές απαντήσεων, «πολύ συχνά», «μερικές φορές» και «σπάνια». Ο δείκτης εσωτερικής συνέπειας (Cronbach α) της κλίμακας στον ελληνικό πληθυσμό είναι .80. Το ερωτηματολόγιο, επίσης, παρουσιάζει ικανοποιητική εγκυρότητα κριτηρίου και εγκυρότητα εννοιολογικής κατασκευής (Psychountaki et al., 2003· Spielberger et al., 1973· Spielberger et al., 2017· Zsido et al., 2020).

Το δεύτερο εργαλείο που χορηγήθηκε είναι η Κλίμακα Θετικού και Αρνητικού Συναισθήματος (Positive and Negative Affect Scales, PANAS), που δημιουργήθηκε από τους Watson et al. (1988), με προσαρμογή στην ελληνική γλώσσα από τους Δασκάλου και Συγκολλίτου (2012) και μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τα παιδιά του δείγματος μας. Η κλίμακα PANAS (Positive and Negative Affect Scales), αποτελείται από δυο επιμέρους υπο-κλίμακες, του θετικού και του αρνητικού συναισθήματος. Το θετικό συναίσθημα αναφέρεται σε μια κατάσταση συναισθηματικής ευεξίας όπου το άτομο βιώνει συναισθήματα χαράς, εγρήγορσης ή ενθουσιασμού, ενώ το αρνητικό συναίσθημα αναφέρεται σε μια κατάσταση ψυχολογικής δυσφορίας, η οποία συνοδεύεται από συναισθήματα θυμού, λύπης ή λήθαργου (Ostir et al., 2000). Ο δείκτης εσωτερικής αξιοπιστίας (Cronbach α) κυμαίνεται σε υψηλά επίπεδα από .86 έως .91 για την υπο-κλίμακα του θετικού συναισθήματος και .86 έως .87 για την υπο-κλίμακα του αρνητικού συναισθήματος (Daskalou & Syngollitou, 2012· Díaz-García et al., 2020· Watson et al., 1988).

2.2 Η τεχνική του παιδικού σχεδίου

Το παιδικό σχέδιο, αποτελεί ένα από τα κύρια εργαλεία αξιολόγησης της ωριμότητας, της νοημοσύνης, της ψυχοπαθολογίας και της προσωπικότητας. Αυτό που ζητήθηκε από τα παιδιά, ήταν να δημιουργήσουν τέσσερα σχέδια: α) μια φιγούρα ανθρώπου που δεν αισθάνεται κανένα συναίσθημα, β) μια φιγούρα ανθρώπου που αισθάνεται άγχος, γ) μια φιγούρα ανθρώπου που αισθάνεται θετικά συναισθήματα και δ) μια φιγούρα ανθρώπου που αισθάνεται αρνητικά συναισθήματα. Η σειρά που ζητήθηκαν τα σχεδιαστικά έργα, ήταν ίδια για όλα τα παιδιά. Συγκεκριμένα δόθηκαν οι εξής οδηγίες: «Θα ήθελα να ζωγραφίσετε μια ανθρώπινη φιγούρα που να μη νιώθει κανένα συναίσθημα», «Θα ήθελα να ζωγραφίσετε μια ανθρώπινη φιγούρα που αισθάνεται άγχος», «Θα ήθελα να ζωγραφίσετε μια ανθρώπινη φιγούρα που αισθάνεται θετικά συναισθήματα», «Θα ήθελα να ζωγραφίσετε μια ανθρώπινη φιγούρα που αισθάνεται αρνητικά συναισθήματα». Μετά από κάθε οδηγία δινόταν η διευκρίνιση ότι «Δεν υπάρχει σωστό και λάθος στο κάθε σχέδιο, ούτε αν ο άνθρωπος που θα ζωγραφίσετε μοιάζει αληθινός. Αυτό που έχει σημασία είναι να απεικονίζεται το

ζητούμενο συναίσθημα κάθε φορά». Στη διάθεση του το κάθε παιδί είχε δέκα λεπτά για να ολοκληρώσει το σχέδιο του. Ακολούθως, υιοθετήθηκαν συγκεκριμένα κριτήρια αξιολόγησης του παιδικού ιχνογραφήματος - εκφραστικές στρατηγικές απεικόνισης του κάθε συναισθήματος όπως, η έκφραση προσώπου, η στάση σώματος και το πλαίσιο σχεδίου (Brechet et al., 2009· Han, 2009· Jolley et al., 2004· Picard et al., 2007).

3. Διαδικασία

Η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε σε πέντε τμήματα (Ε' και ΣΤ' τάξη) ενός δημοτικού σχολείου του Νομού Ημαθίας. Αρχικά διασφαλίστηκε η άδεια της ιδρυματικής επιτροπής βιοηθικής και δεοντολογίας του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου Κύπρου (στο πλαίσιο μεταπτυχιακού προγράμματος του οποίου διενεργήθηκε η παρούσα μελέτη). Ακολούθως ζητήθηκε η άδεια εισόδου στο σχολείο για τη διεξαγωγή της έρευνας, ενημερώθηκαν οι εκπαιδευτικοί καθώς και ο διευθυντής του σχολείου για τις διαδικασίες που θα ακολουθηθούν κατά τη διάρκεια της έρευνας καθώς και οι γονείς των μαθητών/τριων, στους οποίους επιδόθηκαν τα έντυπα ενημέρωσης-συγκατάθεσης των γονέων/κηδεμόνων.

Τα ερωτηματολόγια της μελέτης χορηγήθηκαν ομαδικά και συμπληρώθηκαν από τα παιδιά στην αίθουσα διδασκαλίας του κάθε τμήματος, ενώ δόθηκαν περισσότερες πληροφορίες και προσωπικές επεξηγήσεις όπου κρίθηκε απαραίτητο. Μετά τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να ξεκινήσουν το σχέδιο. Το κάθε παιδί είχε στη διάθεση του μαρκαδόρους ή ξυλομπογιές και από τέσσερις κόλλες Α4 με συρραφή, που παρουσίαζαν ένα μικρό μπλοκ ζωγραφικής, όπου σε καθεμία σχεδίασαν την ανθρώπινη φιγούρα με το συναίσθημα που ζητήθηκε κάθε φορά. Τα παιδιά είχαν την δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν όποια χρώματα ήθελαν ή να μη χρωματίσουν καθόλου το σχέδιο τους. Επιπλέον, διαβεβαιώθηκε σε όλα τα παιδιά, ότι οι απαντήσεις στα ερωτηματολόγια αλλά και στα σχέδια, δεν υπάρχει σωστό και λάθος, και τονίστηκε η πλήρης ανωνυμία και εμπιστευτικότητα των απαντήσεων και των σχεδίων των παιδιών.

3.1 Κριτήρια αξιολόγησης των παιδικών σχεδίων

Για τον εντοπισμό των εκφραστικών στρατηγικών που χρησιμοποίησαν τα παιδιά στα σχέδια τους, συγκρίθηκαν τα τρία σχέδια, εκείνα δηλαδή που παρουσίαζαν το άγχος, τα θετικά και τα αρνητικά συναισθήματα, με αυτό που παρουσίαζε την ανθρώπινη φιγούρα χωρίς κανένα συναίσθημα. Σε παρόμοιες έρευνες, το σχέδιο που δεν παρουσιάζει κάποιο συγκεκριμένο συναίσθημα, αποτυπώνεται πιο ουδέτερο, προκειμένου να αναδείξει ποιες εκφραστικές στρατηγικές

χρησιμοποιούσαν τα παιδιά στα υπόλοιπα συναισθήματα (Brechet et al., 2009· Jolley et al., 2004· Picard et al., 2007). Πραγματοποιήθηκε συγκριτική ανάλυση της ικανότητας γραφικής απεικόνισης των συναισθημάτων των παιδιών αλλά και της ικανότητάς τους να μπορούν να χαρακτηρίζουν αυτά τα συναισθήματα. Όπως έχει διαπιστωθεί από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, τα παιδιά, προκειμένου να κατανοήσουν τα συναισθήματα, αναφέρονται σε καταστάσεις που τα δημιουργούν (Brechet, 2009). Επομένως, με πρότυπο τις γραφικές ενδείξεις του κάθε συναισθήματος αλλά και το σχέδιο χωρίς αποτύπωση συναισθήματος του κάθε παιδιού, γινόταν η σύνοψη εάν χρησιμοποιήθηκε ή όχι κάποια εκφραστική στρατηγική (Αλεβίζος, 2008). Τα παιδιά έπαιρναν ένα βαθμό για κάθε στρατηγική που χρησιμοποιούσαν στο σχέδιό τους και από την πρόσθεση των μονάδων για κάθε εκφραστική στρατηγική προέκυπτε η τελική βαθμολογία. Σε περιπτώσεις που στα σχέδια των παιδιών δεν αποτυπωνόταν κάποιο από τα χαρακτηριστικά του Πίνακα 1, τότε δεν ελάμβανε κάποια βαθμολογία (Brechet et al., 2009· Picard, 2007). Στον Πίνακα 1, παρουσιάζονται συνοπτικά οι εκφραστικές στρατηγικές που αξιολογούνται στην παρούσα έρευνα, αλλά και οι γραφικές ενδείξεις για το κάθε μελετώμενο συναίσθημα.

Πίνακας 1 Οι εκφραστικές στρατηγικές που αξιολογούνται στην παρούσα έρευνα

Συναίσθημα	Έκφραση Προσώπου	Στάση Σώματος	Πλαίσιο Σχεδίου
<i>Άγχος</i>	Τρεμάμενο ή με μια γραμμή στόμα Σηκωμένα μαλλιά	Τρεμουλιαστά/Τρεμάμενα πόδια ή χέρια Ιδρώτας Ενδείξεις σωματικού πόνου (στομαχόπονος, ταχυκαρδία κτλ.)	Άνθρωποι Περιβάλλον (σχολείο, σπίτι) Αντικείμενα (βαθμοί-τεστ) Κείμενο με λεκτικά σχόλια
<i>Θετικά Συναισθήματα</i>	Πλατύ χαμόγελο (μεγάλη γραμμή για στόμα) Δόντια να φαίνονται	Σηκωμένα χέρια, πιο άνετος κορμός σώματος Χοροπηδάει	Χαρούμενοι άνθρωποι Περιβάλλον (ουράνιο τόξο, ηλιόλουστη μέρα)
<i>Ευτυχία-Χαρά Υπερηφάνεια</i>	- Φουσκωμένα ροζ μάγουλα Καρδούλες/αστεράκια στα μάτια	Ήρεμα άκρα	Αντικείμενα στη φύση (λουλούδια, πουλιά, δέντρα) Κείμενο με λεκτικά σχόλια
<i>Αρνητικά Συναισθήματα</i>	Αναποδογυρισμένο/ανοιχτό/ κατεβασμένο στόμα Κλειστά χείλη	Σηκωμένα χέρια στο πρόσωπο Χέρια που γέρνουν από πλάγια Κουλουριασμένο σώμα	Άνθρωποι Περιβάλλον (σκοτάδι, βροχή, γκρίζος ουρανός, καταιγίδα)
<i>Λύπη Στεναχώρια</i>	- Δάκρυα στα μάτια (γυαλίζουν) ή ορθάνοιχτα Δόντια ορατά (σε περίπτωση θυμού) Γυρισμένα ή μυτερά φρύδια (προς τα μέσα) Ανοιχτά ρουθούνια Μέτωπο με έντονες ρυτίδες	Διπλωμένοι αγκώνες «Κατεβασμένα χέρια»	Αντικείμενα (φαντάσματα, τέρατα) Κείμενο με λεκτικά σχόλια

3.2 Αξιολόγηση του ιχνογραφήματος: σύνδεση με τα αποτελέσματα των ερωτηματολογίων

Για τη διερεύνηση του άγχους και των συναισθημάτων (θετικών και αρνητικών) που βιώνουν τα παιδιά, εξετάστηκαν οι δείκτες περιγραφικής στατιστικής (έτσι όπως προέκυψαν από τη στατιστική ανάλυση των ερωτηματολογίων) σε συνδυασμό με τα σχέδια που αποτυπώνουν το κάθε συναίσθημα. Πιο συγκεκριμένα, οι απαντήσεις των συμμετεχόντων στην έρευνα κατηγοριοποιήθηκαν με βάση τη βαθμολογία που συγκέντρωσαν (υψηλό και χαμηλό σκορ) στα ερωτηματολόγια. Ακολούθως, ελέγχθηκαν οι γραφικές ενδείξεις και οι εκφραστικές στρατηγικές, σύμφωνα με τα κριτήρια αξιολόγησης του παιδικού σχεδίου, που χρησιμοποιήθηκαν για να αποδώσουν τα αντίστοιχα συναισθήματα. Οι συμμετέχοντες λάμβαναν ένα βαθμό για κάθε στρατηγική που χρησιμοποιούσαν στο σχέδιο τους και από την πρόσθεση των μονάδων για κάθε εκφραστική στρατηγική προέκυπε η τελική τους βαθμολογία. Σε περιπτώσεις που τα σχέδια των παιδιών δεν εμφάνιζαν κάποιο από τα χαρακτηριστικά του Πίνακα 1, τότε δεν έπαιρνε κάποια βαθμολογία.

4. Αποτελέσματα

Αρχικά επιχειρήθηκε η ύπαρξη σχέσης ανάμεσα στο βαθμό που το κάθε παιδί βιώνει/νιώθει το άγχος και τα θετικά-αρνητικά συναισθήματα, αλλά και στις εκφραστικές στρατηγικές των σχεδίων του, μέσω της εξέτασης του συνολικού σκορ στα ερωτηματολόγια του άγχους και των θετικών-αρνητικών συναισθημάτων σε συνδυασμό με τα αντίστοιχα παιδικά σχέδια. Με βάση τη βαθμολογία που συγκέντρωσαν στα δυο ερωτηματολόγια, τα παιδιά χωρίστηκαν σε δυο ομάδες, με υψηλό σκορ και με χαμηλό σκορ. Έπειτα υπολογίστηκε η συχνότητα εμφάνισης της κάθε στρατηγικής, στις αντίστοιχες ομάδες για χαμηλό-υψηλό άγχος, χαμηλά-υψηλά θετικά και αρνητικά συναισθήματα και τέλος, πραγματοποιήθηκε έλεγχος χ^2 για τη στατιστική σημαντική σχέση μεταξύ των δυο κατηγορικών μεταβλητών (χαμηλό-υψηλό και χρήση ή όχι στρατηγικής).

4.1 Εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποίησαν τα παιδιά για να απεικονίσουν το συναίσθημα του άγχους

Από την ανάλυση των δεδομένων αναδεικνύεται ότι τα παιδιά χρησιμοποίησαν σε μεγαλύτερο ποσοστό την έκφραση του προσώπου, στη συνέχεια τη στάση σώματος και ακολούθως το πλαίσιο σχεδίου, προκειμένου να αποτυπώσουν το συναίσθημα του άγχους στην ανθρώπινη φιγούρα. Σύμφωνα με τα σχέδια ανάλυσης της φιγούρας που βίωνε το συναίσθημα του άγχους, αναδεικνύεται ότι η έκφραση προσώπου είναι η στρατηγική που προτίμησαν τα παιδιά σε ποσοστό 93.3% (56

παιδιά). Στη συγκεκριμένη στρατηγική την πιο επικρατή ένδειξη αποτέλεσε το τρεμουλιαστό ή με μια γραμμή στόμα. Στη συνέχεια, η στρατηγική που προτιμήθηκε σε ποσοστό 71.7% (43 παιδιά) είναι η στάση σώματος. Τα παιδιά που επέλεξαν τη συγκεκριμένη στρατηγική σχεδίασαν κυρίως ανθρώπινες φιγούρες με ενδείξεις ιδρώτα στο πρόσωπο, ενώ αρκετά παιδιά χρησιμοποίησαν ενδείξεις σωματικού πόνου (π.χ. ταχυκαρδία, στομαχόπονο) ή με τρεμουλιαστά άκρα. Η λιγότερο συχνή στρατηγική που υιοθέτησαν οι συμμετέχοντες στην έρευνα ήταν το πλαίσιο σχεδίου σε ποσοστό 48.3% (29 παιδιά). Για τη συγκεκριμένη στρατηγική τα παιδιά χρησιμοποίησαν ενδείξεις λεκτικών σχολίων, ενώ η πλειοψηφία των σχεδίων αποτύπωνε αντικείμενα όπως είναι βαθμοί και τεστ.

Σχετικά με τον αριθμό των εκφραστικών στρατηγικών που επέλεξαν τα παιδιά, παρατηρήθηκε ότι το 8.3% (5 παιδιά) δεν χρησιμοποίησε καμία στρατηγική, το 10% (6 παιδιά) χρησιμοποίησε μόνο μια στρατηγική, το 43.4% (26 παιδιά) δυο στρατηγικές και το 38.3% (23 παιδιά) χρησιμοποίησε και τις τρεις στρατηγικές. Από την ανάλυση των παιδικών σχεδίων, φάνηκε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό και η πλειοψηφία των παιδιών χρησιμοποίησε δυο με τρεις στρατηγικές για να αποτυπώσει το συναίσθημα του άγχους. Αντιθέτως, λίγα είναι τα παιδιά που δεν κατάφεραν να απεικονίσουν το συγκεκριμένο συναίσθημα στο σύνολο των εκφραστικών στρατηγικών.

4.2 Εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποίησαν τα παιδιά για να απεικονίσουν τα θετικά συναισθήματα

Από τα ευρήματα της μελέτης αναδεικνύεται ότι οι συμμετέχοντες, προκειμένου να αποτυπώσουν στη φιγούρα τα θετικά συναισθήματα, χρησιμοποίησαν την ίδια σειρά εκφραστικών στρατηγικών (παρόμοια με το σχέδιο του άγχους). Υιοθετήθηκε δηλαδή σε μεγαλύτερο ποσοστό η έκφραση του προσώπου, ακολούθως η στάση του σώματος και το πλαίσιο σχεδίου. Από την ανάλυση της φιγούρας που βίωνε θετικά συναισθήματα, φάνηκε ότι η έκφραση προσώπου είναι η στρατηγική που προτίμησαν τα παιδιά σε ποσοστό 88.3% (53 παιδιά). Στη συγκεκριμένη στρατηγική την πιο επικρατή ένδειξη αποτέλεσε το πλατύ χαμόγελο και τα «χαρούμενα» μάτια (π.χ. καρδούλες, αστεράκια). Στη συνέχεια, η στρατηγική που προτιμήθηκε σε ποσοστό 58.3% (35 παιδιά) είναι η στάση σώματος. Τα παιδιά που επέλεξαν τη συγκεκριμένη στρατηγική δημιούργησαν κυρίως ανθρώπινες φιγούρες με σηκωμένα χέρια ή ήρεμα άκρα, μια ένδειξη που είναι χαρακτηριστική στη μελέτη του συγκεκριμένου συναισθήματος. Τελευταίο ήταν το πλαίσιο σχεδίου, μια στρατηγική που τα παιδιά προτίμησαν σε ποσοστό 31.7% (19 παιδιά). Για τη συγκεκριμένη στρατηγική τα παιδιά χρησιμοποίησαν ενδείξεις λεκτικών σχολίων, ενώ η πλειοψηφία των σχεδίων αποτύπωνε αντικείμενα που έδειχναν μια πιο ευχάριστη διάθεση (π.χ. ήλιος, λουλούδια).

Σχετικά με τον αριθμό των εκφραστικών στρατηγικών που επέλεξαν τα παιδιά να χρησιμοποιήσουν, παρατηρήθηκε ότι το 8.3% (5 παιδιά) δεν χρησιμοποίησε καμία στρατηγική από τις τρεις, το 30% (18 παιδιά) χρησιμοποίησε μόνο μια στρατηγική, το 36.7% (22 παιδιά) δυο στρατηγικές και το 25% (15 παιδιά) χρησιμοποίησε και τις τρεις στρατηγικές. Από την ανάλυση των σχεδίων, φάνηκε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των παιδιών χρησιμοποίησε μια με δυο στρατηγικές για να απεικονίσει τα θετικά συναισθήματα. Αντιθέτως, λίγα είναι τα παιδιά που δεν κατάφεραν να απεικονίσουν το συγκεκριμένο συναίσθημα στο σύνολο των εκφραστικών στρατηγικών.

4.3 Εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποίησαν τα παιδιά για να απεικονίσουν τα αρνητικά συναισθήματα

Από τα ευρήματα της μελέτης αναδεικνύεται ότι οι συμμετέχοντες, προκειμένου να αποτυπώσουν στη φιγούρα τα αρνητικά συναισθήματα, χρησιμοποίησαν την ίδια σειρά εκφραστικών στρατηγικών που υιοθέτησαν για την αποτύπωση των θετικών συναισθημάτων. Σύμφωνα με τα σχέδια ανάλυσης της φιγούρας που βίωνε αρνητικά συναισθήματα, αναδεικνύεται ότι η έκφραση προσώπου είναι η στρατηγική που τα παιδιά προτίμησαν σε ποσοστό 91.7% (55 παιδιά). Στη συγκεκριμένη στρατηγική την πιο επικρατή ένδειξη αποτέλεσε το αναποδογυρισμένο ή κλειστό στόμα, τα δάκρυα στα μάτια ή τα γυρισμένα/μυτερά φρύδια. Στη συνέχεια, η στρατηγική που προτιμήθηκε σε ποσοστό 63.3% (38 παιδιά) είναι η στάση σώματος. Τα παιδιά που επέλεξαν τη συγκεκριμένη στρατηγική σχεδίασαν ανθρώπινες φιγούρες με κουλουριασμένο σώμα ή διπλωμένους αγκώνες, ενδείξεις που είναι χαρακτηριστικές στη μελέτη του συγκεκριμένου συναισθήματος. Αναφορικά με το πλαίσιο σχεδίου, υιοθετήθηκε ως στρατηγική σε ποσοστό 31.7% (19 παιδιά). Για τη συγκεκριμένη στρατηγική τα παιδιά χρησιμοποίησαν ενδείξεις λεκτικών σχολίων, ενώ η πλειοψηφία των σχεδίων αποτύπωνε αντικείμενα που έδειχναν μια πιο δυσάρεστη/στενάχωρη διάθεση (π.χ. βροχή, γκρίζος ουρανός).

Σχετικά με τον αριθμό των εκφραστικών στρατηγικών που επέλεξαν τα παιδιά να χρησιμοποιήσουν, παρατηρήθηκε ότι το 5% (3 παιδιά) δεν χρησιμοποίησε καμία στρατηγική από τις τρεις, το 31.7% (19 παιδιά) χρησιμοποίησε μόνο μια στρατηγική, το 35% (21 παιδιά) δυο στρατηγικές και το 28.3% (17 παιδιά) χρησιμοποίησε και τις τρεις στρατηγικές. Από την ανάλυση των σχεδίων, φάνηκε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των παιδιών χρησιμοποίησε μια με δυο στρατηγικές για να απεικονίσει τα αρνητικά συναισθήματα. Αντιθέτως, λίγα είναι τα παιδιά που δεν κατάφεραν να απεικονίσουν το συγκεκριμένο συναίσθημα στο σύνολο των εκφραστικών στρατηγικών.

4.4 Σχέση ανάμεσα στον βαθμό που τα παιδιά βιώνουν άγχος και θετικά-αρνητικά συναισθήματα και στις εκφραστικές στρατηγικές των σχεδίων

Αρχικά ελέγχθηκε η κανονικότητα της κατανομής των δεδομένων χρησιμοποιώντας τη δοκιμή κανονικότητας Kolmogorov-Smirnov αντί της Shapiro-Wilk, λόγω του αριθμού του δείγματος. Η αξιοπιστία των μετρήσεων, αξιολογήθηκε με τον συντελεστή α του Cronbach, ενώ τα περιγραφικά δεδομένα παρουσιάστηκαν με μέση τιμή και τυπική απόκλιση για τις αριθμητικές μεταβλητές, και ως συχνότητες και ποσοστά για κατηγορικές μεταβλητές.

Επιχειρήθηκε, στη συνέχεια, να εντοπιστεί η ύπαρξη σχέσης ανάμεσα στο βαθμό που το κάθε παιδί βιώνει το άγχος και τα θετικά-αρνητικά συναισθήματα, αλλά και στις εκφραστικές στρατηγικές που υιοθέτησε στα σχέδιά του, λαμβάνοντας υπόψη τις απαντήσεις του κάθε συμμετέχοντα στα ερωτηματολόγια της μελέτης, καθώς και την αξιολόγηση των σχεδίων. Με βάση τη βαθμολογία των συμμετεχόντων στα δυο ερωτηματολόγια, τα παιδιά χωρίστηκαν στην ομάδα με υψηλό σκορ (αναφορικά με τις μεταβλητές που αξιολογήθηκαν μέσω των ερωτηματολογίων) και στην ομάδα με χαμηλό σκορ. Ακολούθως, υπολογίστηκε η συχνότητα εμφάνισης της κάθε στρατηγικής, στις αντίστοιχες ομάδες για χαμηλό-υψηλό άγχος, χαμηλά-υψηλά θετικά και αρνητικά συναισθήματα και τέλος, πραγματοποιήθηκε έλεγχος χ^2 για την αναζήτηση στατιστικά σημαντικής σχέσης μεταξύ των δυο κατηγορικών μεταβλητών (χαμηλό-υψηλό και χρήση ή όχι στρατηγικής).

4.4.1 Σχέση ανάμεσα στον βαθμό που τα παιδιά βιώνουν άγχος και στις εκφραστικές στρατηγικές των σχεδίων τους

Τα παιδιά αρχικά, χωρίστηκαν σε ομάδες ανάλογα με τη βαθμολογία που είχαν συγκεντρώσει στο ερωτηματολόγιο του άγχους. Στην πρώτη ομάδα κατηγοριοποιήθηκαν τα παιδιά ($N=19$) που σημείωσαν χαμηλό σκορ (<30) στο συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο, ενώ στην δεύτερη ομάδα τα παιδιά ($N= 41$) που σημείωσαν υψηλό σκορ (>30). Στη συνέχεια διερευνήθηκε, μέσω του στατιστικού ελέγχου chi-square (χ^2), η διαφοροποίηση των δύο ομάδων ως προς τον αριθμό των εκφραστικών στρατηγικών που χρησιμοποίησαν για να αποτυπώσουν το συναίσθημα του άγχους. Από τα αποτελέσματα αναδείχθηκε ότι η υιοθέτηση των τριών εκφραστικών στρατηγικών διαφοροποιούνται στατιστικά σημαντικά στις δυο ομάδες (Πίνακας 2).

Πίνακας 2 Συχνότητα εμφάνισης με μορφή αριθμητικής τιμής και ποσοστού %, για τις ομάδες υψηλού-χαμηλού και τις εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποίησαν

Επίδοση	Έκφραση Προσώπου		Στάση Σώματος		Πλαίσιο Σχεδίου	
	(F)	(%)	(F)	(%)	(F)	(%)
Χαμηλό Άγχος	16	88.9%	9	50%	4	22.2%
Υψηλό Άγχος	40	95.2%	34	81%	25	59.5%
p.value	.03		.015		.008	

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα που παρατίθενται στον Πίνακα 2, διαπιστώθηκε ότι και στις δυο ομάδες των παιδιών που συγκέντρωσαν χαμηλό σκορ (<30), αλλά και των παιδιών που συγκέντρωσαν υψηλό σκορ (>30) στο ερωτηματολόγιο του άγχους, επιλέχθηκε συχνότερα η στρατηγική της έκφρασης προσώπου. Για το χαμηλό σκορ από τα 19 παιδιά, το 88.9% χρησιμοποίησε την έκφραση προσώπου, ενώ για το υψηλό σκορ από τα 41 παιδιά, το 95.2% χρησιμοποίησε τη συγκεκριμένη στρατηγική. Η δεύτερη στρατηγική που προτιμήθηκε και από τις δυο ομάδες ήταν η στάση σώματος, για χαμηλό σκορ ήταν το 50% των παιδιών, ενώ για υψηλό σκορ το 81% των παιδιών και στη συνέχεια το πλαίσιο σχεδίου, για χαμηλό σκορ ήταν 22.2% και για υψηλό σκορ το 59.5% των παιδιών. Επίσης, παρατηρήθηκε ότι η καλύτερη απόδοση για τις εκφραστικές στρατηγικές ήταν στα σχέδια παιδιών με υψηλό άγχος, κάτι το οποίο φαίνεται με μεγάλη διαφορά. Καταλήγοντας, σημαντική αναφορά αποτελεί ότι παιδιά που βιώνουν υψηλό άγχος, μπορούν να αποδώσουν με μεγαλύτερη εκφραστικότητα το συναίσθημα στο σχέδιο τους.

4.4.2 Σχέση ανάμεσα στον βαθμό που τα παιδιά βιώνουν θετικά συναισθήματα και στις εκφραστικές στρατηγικές των σχεδίων τους

Η ίδια διαδικασία ακολουθήθηκε με το συναίσθημα του άγχους. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα χωρίστηκαν σε ομάδες ανάλογα με τη βαθμολογία που είχαν συγκεντρώσει στις ερωτήσεις των θετικών συναισθημάτων. Στην πρώτη ομάδα κατηγοριοποιήθηκαν τα παιδιά (N=3) που σημείωσαν χαμηλό σκορ (<25) στο συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο, ενώ στην δεύτερη ομάδα τα παιδιά (N=57) που σημείωσαν υψηλό σκορ (>25). Στη συνέχεια διερευνήθηκε (μέσω του στατιστικού κριτηρίου chi-square test) η πιθανότητα διαφοροποίησης των δύο ομάδων ως προς τον αριθμό των εκφραστικών στρατηγικών που χρησιμοποίησαν για να απεικονίσουν τα θετικά συναισθήματα. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στον Πίνακα 3 αναδεικνύεται διαφοροποίηση στη χρήση των εκφραστικών στρατηγικών.

Πίνακας 3 Συχνότητα εμφάνισης με μορφή αριθμητικής τιμής και ποσοστού %, για τις ομάδες υψηλού-χαμηλού και τις εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποίησαν

Επίδοση	Έκφραση Προσώπου		Στάση Σώματος		Πλαίσιο Σχεδίου	
	(F)	(%)	(F)	(%)	(F)	(%)
Χαμηλά Θετικά	2	66.7%	1	33.3%	1	33.3%
Υψηλά Θετικά	51	89.5%	34	59.6%	19	33.3%
p.value	.02		.03		.02	

Από τις αριθμητικές τιμές που παρουσιάζονται στον Πίνακα 3 διαπιστώνεται η συχνότερη χρήση της στρατηγικής της έκφρασης του προσώπου και στις δυο ομάδες των παιδιών (αυτή με χαμηλό σκορ <25 στα θετικά συναισθήματα και αυτή με υψηλό σκορ >25 στα θετικά συναισθήματα). Για το χαμηλό σκορ από τα 3 παιδιά, το 66.7% χρησιμοποίησε την έκφραση προσώπου, ενώ για το υψηλό σκορ από τα 57 παιδιά, το 89.5% χρησιμοποίησε τη συγκεκριμένη στρατηγική. Η δεύτερη στρατηγική που προτιμήθηκε και από τις δυο ομάδες ήταν η στάση σώματος, για χαμηλό σκορ ήταν το 33.3% των παιδιών, ενώ για υψηλό σκορ το 59.6% των παιδιών και στη συνέχεια το πλαίσιο σχεδίου, για χαμηλό σκορ ήταν 33.3% και για υψηλό σκορ το 33.3% των παιδιών. Επίσης, από τον παραπάνω πίνακα παρατηρήθηκε ότι η καλύτερη απόδοση για τις εκφραστικές στρατηγικές ήταν στα σχέδια παιδιών με υψηλά θετικά συναισθήματα, κάτι το οποίο φαίνεται με μεγάλη διαφορά. Καταλήγοντας, σημαντική αναφορά αποτελεί ότι παιδιά που βιώνουν υψηλά θετικά συναισθήματα, μπορούν να αποδώσουν με μεγαλύτερη εκφραστικότητα το συναίσθημα στο σχέδιο τους.

4.4.3 Σχέση ανάμεσα στον βαθμό που τα παιδιά βιώνουν αρνητικά συναισθήματα και στις εκφραστικές στρατηγικές των σχεδίων τους

Όσον αφορά στα αρνητικά συναισθήματα οι συμμετέχοντες στην έρευνα χωρίστηκαν σε ομάδες ανάλογα με τη βαθμολογία που είχαν συγκεντρώσει στο ερωτηματολόγιο των αρνητικών συναισθημάτων. Στην πρώτη ομάδα κατηγοριοποιήθηκαν τα παιδιά (N=32) που σημείωσαν χαμηλό σκορ (<25) στο συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο, ενώ στην δεύτερη ομάδα τα παιδιά (N=28) που σημείωσαν υψηλό σκορ (>25). Ακολούθως διερευνήθηκε (μέσω του στατιστικού κριτηρίου chi-square test) η πιθανή διαφοροποίηση των δύο ομάδων ως προς τον αριθμό των εκφραστικών στρατηγικών που επέλεξαν για να απεικονίσουν τα αρνητικά συναισθήματα. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στον Πίνακα 4 αναδεικνύεται διαφοροποίηση στη χρήση των εκφραστικών στρατηγικών.

Πίνακας 4 Συχνότητα εμφάνισης με μορφή αριθμητικής τιμής και ποσοστού %, για τις ομάδες υψηλού-χαμηλού και τις εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποίησαν

Επίδοση	Έκφραση Προσώπου		Στάση Σώματος		Πλαίσιο Σχεδίου	
	(F)	(%)	(F)	(%)	(F)	(%)
Χαμηλά	29	90.6%	17	53.1%	8	25%
Αρνητικά						
Υψηλά	26	92.9%	21	75%	11	39.3%
Αρνητικά						
p.value	.007		.007		.02	

Από τις αριθμητικές τιμές που παρουσιάζονται στον Πίνακα 4 διαπιστώνεται ότι έχει χρησιμοποιηθεί συχνότερα (και από τις δύο ομάδες παιδιών) η στρατηγική της έκφρασης προσώπου. Για την ομάδα χαμηλού σκορ στα αρνητικά συναισθήματα, από τα 32 παιδιά, το 90.6% χρησιμοποίησε την έκφραση προσώπου, ενώ για το υψηλό σκορ από τα 28 παιδιά, το 92.9% χρησιμοποίησε τη συγκεκριμένη στρατηγική. Η δεύτερη στρατηγική που προτιμήθηκε και από τις δύο ομάδες ήταν η στάση σώματος (53.1% των παιδιών με χαμηλό σκορ στα αρνητικά συναισθήματα και 75% των παιδιών με υψηλό σκορ) και, ακολούθως, το πλαίσιο σχεδίου (25% και 39.3% αντίστοιχα). Επίσης, από τον παραπάνω πίνακα παρατηρήθηκε ότι η καλύτερη απόδοση για τις εκφραστικές στρατηγικές ήταν στα σχέδια παιδιών με υψηλά αρνητικά συναισθήματα, ενώ φαίνεται να βρίσκονται πολύ κοντά και τα σχέδια των παιδιών με χαμηλό σκορ στα αρνητικά συναισθήματα. Καταλήγοντας, σημαντική αναφορά αποτελεί ότι παιδιά που βιώνουν υψηλά αρνητικά συναισθήματα, μπορούν να αποδώσουν με μεγαλύτερη εκφραστικότητα το συναίσθημα στο σχέδιο τους.

4.5 Ποιοτική-ενδεικτική ανάλυση των παιδικών σχεδίων

Σε αυτό το σημείο παρουσιάζεται ένα παράδειγμα από παιδικό σχέδιο και πως μέσα από αυτό αναδείχθηκαν σημαντικά στοιχεία για το κάθε συναίσθημα. Πιο συγκεκριμένα παρουσιάζεται ένα σχέδιο μιας μαθήτριας που συγκέντρωσε υψηλό σκορ στο ερωτηματολόγιο του άγχους (STAIC).

Το σχέδιο (α1) δημιουργήθηκε από μια μαθήτρια Στ' δημοτικού η οποία είχε συγκεντρώσει το υψηλότερο σκορ στο ερωτηματολόγιο του άγχους. Η συγκεκριμένη φιγούρα παρουσιάζει ενδείξεις και των τριών μελετώμενων εκφραστικών στρατηγικών. Το στόμα της ανθρώπινης φιγούρας συμβολίζεται με τρεμουλιαστή γραμμή σαν καμπύλη, μια ένδειξη που έχει ενταχθεί στην στρατηγική της έκφρασης προσώπου. Έγινε σύγκριση της ανθρώπινης φιγούρας με το δεύτερο σχέδιο (β1) που ήταν το σχέδιο αναφοράς, φάνηκε να επαληθεύτηκε η χρήση της έκφρασης προσώπου, καθώς στο σχέδιο αναφοράς παρουσιάζεται κανονικά το στόμα, ενώ στο σχέδιο που

απεικονίζει το συναίσθημα του άγχους, το στόμα παρουσιάζεται με τρεμουλιαστή/καμπύλη γραμμή και φυσικά η έκφραση προσώπου δείχνει έντονα αγχωμένη. Επίσης, χρησιμοποιήθηκε η στάση σώματος η οποία είναι αρκετά φανερά καθώς δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στα χέρια και στα πόδια που είναι σταθερά, ενώ παρουσιάζεται ένδειξη ιδρώτα κάτι που χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο συναίσθημα. Τέλος, η μαθήτρια χρησιμοποίησε και το πλαίσιο σχεδίου που απεικονίζει την ανθρώπινη φιγούρα να κάθεται στο θρανίο της σχολικής τάξης και να έχει μπροστά της ένα τεστ με χαμηλή βαθμολογική επίδοση, καθώς και ένα «συννεφάκι» στο οποίο αναγράφονται τα λεκτικά σχόλια που περιγράφουν το συγκεκριμένο συναίσθημα. Σε αυτή την περίπτωση φαίνεται να υπάρχει σύνδεση ανάμεσα στο βαθμό που το συγκεκριμένο παιδί απεικονίζει αλλά και βιώνει το συναίσθημα του άγχους, καθώς χρησιμοποίησε και τις τρεις στρατηγικές για την απεικόνιση του συναισθήματος, ενώ συγκέντρωσε και αρκετά υψηλό σκορ στο ερωτηματολόγιο του άγχους. Με τον ίδιο τρόπο αναλύθηκαν όλα τα παιδικά σχέδια και έγινε σύγκρισή τους με το σκορ στα ερωτηματολόγια των συναισθημάτων.

Σχέδιο α1 και β1

Μαθήτρια που σημείωσε υψηλό σκορ στο ερωτηματολόγιο του άγχους

Συμπεράσματα-Συζήτηση

Η παρούσα μελέτη είχε στόχο να διερευνήσει τις εκφραστικές στρατηγικές που επιλέγουν τα παιδιά ηλικίας 11 έως 12 ετών για να αποτυπώσουν το άγχος και τα θετικά-αρνητικά συναισθήματα στο σχέδιο τους. Επίσης διερευνήθηκε εάν τα παιδιά που σημείωσαν υψηλές τιμές στα ερωτηματολόγια του άγχους και των θετικών-αρνητικών συναισθημάτων, χρησιμοποιούσαν και μεγαλύτερο αριθμό

εκφραστικών στρατηγικών στο σχέδιο τους για να αποτυπώσουν το κάθε ένα συναίσθημα, σε σχέση με τα παιδιά που σημείωσαν χαμηλές τιμές.

Από τα αποτελέσματα της μελέτης αναδεικνύεται ότι τα παιδιά ηλικίας 11 έως 12 ετών χρησιμοποιούν τρεις στρατηγικές για να αποτυπώσουν το άγχος και τα θετικά-αρνητικά συναισθήματα στο σχέδιο της ανθρώπινης φιγούρας: την έκφραση του προσώπου, τη στάση του σώματος και το πλαίσιο σχεδίου. Περαιτέρω, επέλεξαν συχνότερα ενδείξεις που εμπίπτουν στην πρώτη στρατηγική (έκφραση προσώπου) προκειμένου να αποτυπώσουν τα τρία συναισθήματα στην ανθρώπινη φιγούρα. Επιπρόσθετα, τα περισσότερα παιδιά έδωσαν έμφαση στη χρήση δύο στρατηγικών ή στον συνδυασμό τριών στρατηγικών κάθε φορά. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα κορίτσια φάνηκε να είναι πιο εκφραστικά από τα αγόρια, πρόθυμα να χρησιμοποιήσουν χρώματα στο σχέδιο τους, να αναλύσουν σε μεγαλύτερο βάθος το κάθε συναίσθημα (π.χ. λεκτικά σχόλια) και να αξιοποιήσουν όλο το χρόνο που τους δόθηκε, σε αντίθεση με τα αγόρια που ζωγράφισαν περισσότερο «πρόχειρα» και απλά σχέδια. Τέλος, βρέθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στο βαθμό (υψηλό-χαμηλό) που τα παιδιά βιώνουν τα τρία συναισθήματα και στις εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποίησαν στο σχέδιό τους. Τα παιδιά με υψηλό σκορ στα δυο ερωτηματολόγια, χρησιμοποίησαν και τις τρεις εκφραστικές στρατηγικές για να δείξουν όσο πιο εκφραστικά μπορούσαν το συναίσθημα που βίωναν, σε αντίθεση με τα παιδιά με χαμηλό σκορ, που δεν ήταν τόσο εξοικειωμένα στην απόδοση των συναισθημάτων στο σχέδιο τους. Βέβαια, τα σχέδια που αναλύθηκαν στην παρούσα μελέτη, δείχνουν μαθητές/τριες που είτε είχαν υψηλό, είτε χαμηλό σκορ, μπόρεσαν να αποτυπώσουν το ίδιο άνετα το κάθε συναίσθημα. Αυτό φαίνεται να οφείλεται στη συναισθηματική ενημερότητα των παιδιών καθώς από πολύ μικρά γνωρίζουν ότι υπάρχουν θετικά και αρνητικά συναισθήματα και τι ανήκει στην κάθε κατηγορία, όπως για παράδειγμα στα θετικά ανήκει η χαρά, η αγάπη, η ευγνωμοσύνη κτλ., ενώ στα αρνητικά ανήκει η λύπη, ο θυμός, η αηδία, το μίσος κτλ. Στην περίπτωση του συναισθήματος του άγχους τα παιδιά αποτύπωσαν βασικά στοιχεία και με μεγαλύτερη λεπτομέρεια στο σχέδιό τους και αυτό οφείλεται στο ότι γνωρίζουν γι' αυτό και πως αντανακλάται σε κάποιον που βιώνει άγχος. Επομένως, παιδιά που δεν βίωναν στην καθημερινότητά τους τα συγκεκριμένα συναισθήματα, μπόρεσαν με βασικά χαρακτηριστικά να τα αποδώσουν στο σχέδιο τους.

Ακολούθως, αναλύονται τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης μελέτης και συζητούνται τα ευρήματά της σε σχέση με την υπάρχουσα βιβλιογραφία.

Οι εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά για να απεικονίσουν το άγχος και τα θετικά-αρνητικά συναισθήματα

Ένα από τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας μελέτης, αναφέρονταν στις εκφραστικές στρατηγικές που τα παιδιά ηλικιών 11 έως 12 ετών χρησιμοποιούν για να αποτυπώσουν το άγχος, τα θετικά και τα αρνητικά συναισθήματα στα σχέδια τους. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, παρατηρήθηκε ότι η πλειοψηφία των παιδιών χρησιμοποίησε την στρατηγική της έκφρασης προσώπου για να απεικονίσει τα τρία συναισθήματα. Η συγκεκριμένη στρατηγική ανήκει στις άμεσες στρατηγικές, δηλαδή εκείνες που τα συναισθήματα παρατηρούνται άμεσα από το άτομο, το οποίο μπορεί να περιγράψει την τροποποίηση των χαρακτηριστικών του προσώπου (π.χ. το κλάμα απεικονίζει τη λύπη και το χαμόγελο τη χαρά). Σε μια παλαιότερη έρευνα της Ives (1984), με δείγμα παιδιών ηλικίας 4 έως 16 ετών, ζητήθηκε να απεικονίσουν τα συναισθήματα χαράς, λύπης και θυμού στα σχέδια τους. Παρατηρήθηκε ότι τα πιο μικρά παιδιά επέλεξαν να χρησιμοποιούν αφηρημένες και άμεσες στρατηγικές, αντιθέτως τα πιο μεγάλα παιδιά (άνω των 7 ετών) επέλεξαν σε μικρότερο βαθμό τις άμεσες εκφραστικές στρατηγικές αφού προτιμούσαν σε μεγαλύτερο βαθμό την στρατηγική περιεχομένου (Ives, 1984).

Τα ευρήματα της έρευνας της Ives (1984), δε συμφωνούν με την παρούσα μελέτη, καθώς τα παιδιά της έρευνας χρησιμοποιούσαν περισσότερο την έκφραση προσώπου. Αρκετές μελέτες έδειξαν, ότι ανεξάρτητα από την ηλικία των παιδιών, γινόταν χρήση στρατηγικών πλαισίου/περιεχομένου (Brecht et al., 2009· Jolley et al., 2004· Picard et al., 2007). Βέβαια αξίζει να σημειωθεί ότι τα ευρήματα της παρούσας μελέτης, έδειξαν ότι το άγχος και τα θετικά-αρνητικά συναισθήματα μπόρεσαν να αποτυπωθούν από τα παιδιά με απόλυτα διακριτά χαρακτηριστικά στην έκφραση προσώπου.

Σχετικά με τον αριθμό των εκφραστικών στρατηγικών που επέλεξαν τα παιδιά να χρησιμοποιήσουν, φάνηκε ότι η πλειοψηφία του δείγματος χρησιμοποίησε δυο στρατηγικές, ενώ ένα επίσης μεγάλο ποσοστό παιδιών χρησιμοποίησε τρεις στρατηγικές για την απεικόνιση των τριών συναισθημάτων. Σύμφωνα με την υπάρχουσα βιβλιογραφία, τα παιδιά ξεκινούν να χρησιμοποιούν την κάθε μια εκφραστική στρατηγική στο σχέδιο τους από την ηλικία των 4 ετών, ενώ καθώς μεγαλώνουν αυξάνεται η συχνότητα χρήσης των εκφραστικών στρατηγικών (Burkitt et al., 2019· Picard et al., 2007). Καθίσταται, επομένως, αναμενόμενο το εύρημα της παρούσας μελέτης αναφορικά με την επιλογή (από τα παιδιά του δείγματος 11-12 ετών) περισσότερων από μια εκφραστικές στρατηγικές στο σχέδιο τους για να απεικονίσουν τα τρία συναισθήματα.

Στην παρούσα έρευνα, τα παιδιά χρησιμοποίησαν μεγάλο αριθμό στρατηγικών στα σχέδια τους, αλλά παρατηρήθηκε ότι αρκετά χρησιμοποίησαν λιγότερες εκφραστικές στρατηγικές στην απεικόνιση των θετικών-αρνητικών συναισθημάτων (Jolley et al., 2004· Picard et al., 2007). Το εύρημα αυτό μπορεί να δικαιολογηθεί σύμφωνα με την προσέγγιση του Parsons (1987), ο οποίος αναφέρει ότι τα παιδιά πιθανότατα να έχουν πιο μικρή εμπειρία στο να βλέπουν εικόνες που παρουσιάζουν μια διάθεση αρνητική, τόσο στο σχολείο όσο και στο σπίτι. Επιπρόσθετα, γονείς και εκπαιδευτικοί φαίνεται πως δεν ενθαρρύνουν με τόση ευκολία τα παιδιά στον σχεδιασμό αρνητικών συναισθημάτων. Το να απεικονίζουν τα παιδιά αρνητικά συναισθήματα φαίνεται να αποτελεί μια λιγότερο συνηθισμένη σχεδιαστική εμπειρία, ενώ η έλλειψη εξάσκησης από τα περισσότερα παιδιά αντικατοπτρίζει την προσπάθειά τους να σχεδιάσουν φιγούρες με αρνητικά συναισθήματα (Jolley et al., 2004· Parsons 1987· Picard et al., 2007).

Επιπλέον, τα περισσότερα παιδιά χρησιμοποίησαν ενδείξεις λεκτικών σχολίων για να απεικονίσουν τα τρία συναισθήματα. Κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής της έρευνας, τα παιδιά φάνηκε να αναγνωρίζουν το κάθε ένα συναίσθημα που έπρεπε να αποτυπώσουν στη φιγούρα του σχεδίου τους, αλλά κάποια από αυτά είχαν μεγαλύτερη δυσκολία να απεικονίσουν σωστά και με λεπτομέρεια τα αντίστοιχα συναισθήματα. Γι' αυτό, πιθανότατα, αρκετά παιδιά προσπάθησαν να «εντάξουν» στο σχέδιο τους τα λεκτικά σχόλια. Οι Brechet et al. (2009), σε μια έρευνα τους, εντόπισαν σημαντική διαφορά ανάμεσα στη σχεδιαστική απόδοση των συναισθημάτων και στην ικανότητα των παιδιών να αναγνωρίζουν τα συναισθήματα. Φαίνεται ότι αυτό οφείλεται στην αποτύπωση των συναισθημάτων στο σχέδιο με τη χρήση πιο περίπλοκων γραφικών ενδείξεων (Brechet et al., 2009). Τα λεκτικά σχόλια αποτελούν την πιο άμεση λύση για τα παιδιά που ήθελαν να απεικονίσουν τα τρία αυτά συναισθήματα με πιο απλό τρόπο καθώς δεν τους ήταν εύκολο να τα σχεδιάσουν όπως αρχικά τα είχαν σκεφτεί.

Η σχέση που βιώνουν και απεικονίζουν τα παιδιά το άγχος και τα θετικά-αρνητικά συναισθήματα

Μια από τις ερευνητικές υποθέσεις της παρούσας μελέτης αναφέρεται στην ύπαρξη σχέσης ανάμεσα στο βαθμό που βιώνουν τα παιδιά το άγχος και τα θετικά-αρνητικά συναισθήματα καθώς και την αποτύπωση αυτών στο σχέδιο τους. Σύμφωνα με τα ευρήματα της μελέτης εντοπίστηκαν διαφορές αναφορικά με την απεικόνιση των συναισθημάτων μεταξύ των παιδιών με υψηλό και χαμηλό σκορ στη βαθμολόγηση στα δύο ερωτηματολόγια.

Η ύπαρξη στατιστικά σημαντικής διαφοροποίησης, ανάμεσα στην απεικόνιση και τη βίωση του άγχους και των θετικών-αρνητικών συναισθημάτων, φαίνεται να εντοπίστηκε λόγω της

αδυναμίας/δυσκολίας των παιδιών με χαμηλό άγχος, να καταφέρουν να σχεδιάσουν χαρακτηριστικά στο σώμα της φιγούρας, αλλά και στο περιβάλλον γύρω της. Από την άλλη, τα παιδιά με υψηλό άγχος μπόρεσαν με μεγαλύτερη λεπτομέρεια να αποδώσουν και τις τρεις εκφραστικές στρατηγικές στο σχέδιο τους. Η ευκολία/άνεση των παιδιών με υψηλό σκορ στα ερωτηματολόγια να απεικονίσουν με λεπτομερή χαρακτηριστικά τα τρία συναισθήματα αποτελεί ένα σημαντικό εύρημα της παρούσας μελέτης. Φάνηκε να χαρακτηρίζονται με αρκετή ρευστότητα τα εννοιολογικά όρια μεταξύ των μελετώμενων συναισθημάτων. Καθημερινά και πολλές φορές γίνεται εναλλακτική χρήση τους και αυτό οφείλεται στην πρόκληση παραγόντων που αντανακλώνται συναισθηματικά, γνωστικά και συμπεριφορικά μοτίβα. Σύμφωνα με τα ευρήματα της μελέτης, τα πιο πολλά παιδιά βιώνουν άγχος καθώς και θετικά-αρνητικά συναισθήματα στην καθημερινότητα τους και μπορούν να απεικονίσουν με περισσότερη λεπτομέρεια το κάθε ένα συναίσθημα στο σχέδιο τους. Επιπλέον, επέλεξαν «ασφαλή» χαρακτηριστικά όπως είναι η έκφραση προσώπου του κάθε συναισθήματος για να τα απεικονίσουν στο σχέδιο τους. Σημαντικό όμως είναι ότι τα παιδιά άσχετα με το χαμηλό ή υψηλό σκορ που συγκέντρωσαν στα ερωτηματολόγια, μπορούσαν να σχεδιάσουν κάποια χαρακτηριστικά από τον πίνακα των εκφραστικών και γραφικών ενδείξεων του κάθε συναισθήματος. Βέβαια, κάποια παιδιά δεν είχαν μεγάλη οικειότητα στην απεικόνιση χαρακτηριστικών στο πλαίσιο σχεδίου τους τα οποία σύμφωνα με την βιβλιογραφία αποτελούν σημαντικά χαρακτηριστικά για την κατανόηση των συναισθημάτων (Picard et al., 2007· Stallings & March, 1995).

Περιορισμοί, πρακτικές εφαρμογές και προτάσεις για μελλοντικές έρευνες

Ο πιο βασικός περιορισμός στη συγκεκριμένη μελέτη ήταν ο αριθμός του δείγματος που χρησιμοποιήθηκε (N=60). Βέβαια, αν η έρευνα είχε μεγαλύτερο δείγμα θα μπορούσε να γίνει ταξινόμηση των παιδιών σε υψηλό, μεσαίο και χαμηλό άγχος καθώς και αντίστοιχη κατηγοριοποίηση στα θετικά-αρνητικά συναισθήματα. Επίσης, η πλειοψηφία του δείγματος αποτελούνταν από κορίτσια καθώς ήταν και τα περισσότερα σε κάθε τμήμα, σε σχέση με τα αγόρια. Ένας ακόμα περιορισμός, ήταν ότι το δείγμα προερχόταν από ένα σχολείο του Νομού Ημαθίας. Αυτή η επιλογή ίσως να αλλοίωσε και να επηρέασε τα τελικά ευρήματα της παρούσας έρευνας. Επιπλέον, η έρευνα λόγω του ότι διεξήχθη σε περίοδο πανδημίας, δεν κατάφεραν να συμμετέχουν όλα τα παιδιά που ήθελαν και αυτό δυσκόλεψε τον τελικό αριθμό των συμμετεχόντων. Ακόμη, φάνηκε ότι τα παιδιά δεν ήταν εξοικειωμένα και συνηθισμένα στη δημιουργία σχεδίων με μεγαλύτερη λεπτομέρεια που να απεικονίζουν τα θετικά-αρνητικά συναισθήματα σε σχέση με το άγχος.

Παρά τους όποιους περιορισμούς, μέσω της συγκεκριμένης μελέτης δόθηκε η ευκαιρία στα παιδιά να απεικονίσουν ανθρώπινες φιγούρες και να εξοικειωθούν με την ύπαρξη θετικών και αρνητικών συναισθημάτων αλλά και του άγχους που μπορεί να νιώθουν και να ξεχωρίσουν τις διαφορές μεταξύ τους. Η συμβολή της παρούσας έρευνας, εντοπίζεται στο γεγονός ότι παρέχει γνώσεις και πληροφορίες σχετικά με τα μελετώμενα συναισθήματα, προσθέτοντας έτσι προβληματισμούς αλλά και νέα δεδομένα. Τόσο το άγχος όσο και τα θετικά-αρνητικά συναισθήματα επηρεάζουν σημαντικά την καθημερινή ζωή των παιδιών. Θεωρούνται βασικοί παράγοντες της φυσιολογικής ανάπτυξης των παιδιών, μπορούν όμως τα αρνητικά συναισθήματα σε υπερβολικό βαθμό, να προκαλέσουν και την εμφάνιση διαταραχών (Albano, et al., 2002·Κάκουρος & Μανιαδάκη, 2005·Sylvers, et. al. 2011). Αρκετά παιδιά εκτίθενται πρώιμα σε αγχογόνες και αρνητικές καταστάσεις που μπορεί να είναι χρόνιες και πολλές φορές μη επιλύσιμες. Επίσης, δεν είναι λίγες οι φορές που τα συγκεκριμένα συναισθήματα δεν γίνονται εύκολα αντιληπτά από γονείς και εκπαιδευτικούς. Όμως, η ύπαρξη των θετικών συναισθημάτων είναι αρκετά σημαντική για την ισορροπία αυτών των καταστάσεων και τη δημιουργία πιο ευχάριστων στιγμών. Η παρούσα μελέτη αποτελεί μια προσπάθεια για την διερεύνηση της δυνατότητας της χρήσης του σχεδίου για τη μελέτη του άγχους και των θετικών-αρνητικών συναισθημάτων στην παιδική ηλικία. Όπως αναφέρεται και στην υπάρχουσα βιβλιογραφία (Cole & Jacobs, 2018·Izard, 2009), με τη μελέτη των συναισθημάτων και των ανησυχιών της παιδικής ηλικίας, είναι ευκολότερο να αντληθούν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την ενημερότητα των παιδιών για τα συναισθήματα που βιώνουν αλλά και για το λόγο για τον οποίο τα βιώνουν και αντιδρούν σε αυτά.

Σημαντικό θα ήταν σε μια μελλοντική προσπάθεια διερεύνησης της συγκεκριμένης θεματολογίας, να χρησιμοποιηθεί ένα πιο μεγάλο δείγμα, στο οποίο να συμμετέχουν παιδιά διαφορετικών ηλικιών αλλά και κοινωνικοοικονομικής τάξης. Στην υπάρχουσα βιβλιογραφία αποτέλεσμα μελετών (Broeren et al., 2013· Hadwin et al., 2006· Muris et al., 2008) έχουν δείξει ότι η ανάπτυξη των τριών συναισθημάτων του άγχους και των θετικών-αρνητικών, έχει σχέση με διάφορους δημογραφικούς παράγοντες όπως για παράδειγμα είναι το φύλο, η ηλικία, η κοινωνικο-οικονομική τάξη, η εθνικότητα και γενικότερα το ευρύτερο περιβάλλον. Επίσης, με τη συμμετοχή παιδιών μεγαλύτερης ηλικίας και όχι μόνο πέμπτης και έκτης τάξης θα μπορούσε να εντοπιστεί αν τα παιδιά έχουν μεγαλύτερη ενημερότητα με τα αντίστοιχα συναισθήματα, ώστε να τα παρουσιάζουν με μεγαλύτερη ευκολία, σε σχέση με τα μικρότερα παιδιά. Εκτός από το μεγαλύτερο δείγμα θα ήταν απαραίτητο να συμμετέχουν και περισσότερα σχολεία στη διεξαγωγή της έρευνας. Είναι επίσης σημαντικό να αναφερθεί ότι η συγκεκριμένη έρευνα μελλοντικά θα πρέπει να διεξαχθεί σε πιο ευνοϊκές συνθήκες, χωρίς να υπάρχουν περιορισμοί (π.χ. παιδιά σε καραντίνα), καθώς υπήρχε μεγάλος αριθμός συμμετοχών από το σχολείο, αλλά δεν μπόρεσαν όλα τα παιδιά να παρευρεθούν την χρονική

περίοδο που αποφασίστηκε από τον διευθυντή για να διεξαχθεί η έρευνα. Τέλος, σε μελλοντικές έρευνες θα πρέπει να γίνει ενημέρωση για τα συναισθήματα πριν τη διεξαγωγή της έρευνας έτσι ώστε να είναι πιο σίγουρο από τους ερευνητές ότι τα παιδιά γνωρίζουν πολύ καλά και μπορούν να αποδώσουν τα συναισθήματα με περισσότερη λεπτομέρεια στα σχέδια τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Albano, A. M. & Kendall, P. C. (2002). Cognitive behavioural therapy for children and adolescents with anxiety disorders: clinical research advances. *International Review of Psychiatry*, 14(2), 129-134. <https://doi.org/10.1080/09540260220132644>
- Αλεβίζος, Β. (2008). Άγχος. Ιατρικές και κοινωνικές διαστάσεις. Βήτα. Ιατρικές Εκδόσεις.
- Belfer, J. & Muguira, S. (2017). 'The impact of positive emotions on childrens.' *European Journal of Applied Positive Psychology*, 1(2), 1-7. <https://www.nationalwellbeingsservice.org>
- Berjot, S., & Gillet, N. (2011). Stress and coping with discrimination and stigmatization. *Frontiers in Psychology*, 2, 33. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2011.00033>
- Brechet, C., Baldy, R., & Picard, D. (2009). How does Sam feel? Children's labelling and drawing of basic emotions. *British Journal of Developmental Psychology*, 27(3), 587-606. <https://doi.org/10.1348/026151008X345564>
- Broeren, S., Muris, P., Diamantopoulou, S., Baker, J. R. (2013). The course of childhood anxiety symptoms: developmental trajectories and child-related factors in normal children. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 41(1), 81-95. <https://doi.org/10.1007/s10802-012-9669-9>
- Burkitt, E. (2016). The effects of task explicitness to communicate on the expressiveness of children's drawings of different topics. *Educational Psychology: An International Journal of Experimental Educational Psychology*, 37(2), 219-236. <https://doi.org/10.1080/01443410.2016.1150422>
- Cannoni, E., Pinto, G., & Bombi, A. S. (2023). Typical emotional expression in children's drawings of the human face. *Current Psychology*, 42(4), 2762-2768.
- Cole, P. M., & Jacobs, A. E. (2018). From children's expressive control to emotion regulation: Looking back, looking ahead. *The European Journal of Developmental Psychology*, 15(6), 658-677. <https://doi.org/10.1080/17405629.2018.1438888>
- Cowen, A. (2018, May 9). How Many Different Kinds of Emotion are There? *Frontiers. Young Minds*, 6(15). <https://doi.org/10.3389/frym.2018.00015>
- Δασκάλου, Β. & Συγκολλίτου, Ε. (2012). (Προσαρμογή και Επιμέλεια). In Watson, D., Clark, L. A., & Tellegen, A. Κλίμακα Θετικού και Αρνητικού Συναισθήματος (PANAS, Positive and Negative Affect Scales). Στο Α. Σταλίκας, Σ. Τριλίβα, & Π. Ρούσση (Επιμ. Έκδ.), Τα ψυχομετρικά εργαλεία στην Ελλάδα (σελ. 750). Πεδίο. <https://doi.org/10.1186/s12888-020-2472-1>
- Daskalou, V., & Syngollitou, E. (2012). Η προσαρμογή της κλίμακας του θετικού και του αρνητικού συναισθήματος (PANAS, Watson, Clark & Tellegen, 1988) στον Ελληνικό πληθυσμό. Στο Κ. Hefferon & I. Boniwell (2019, Σ. Λεοντοπούλου Επιμ.). *Θετική Ψυχολογία. Θεωρία, Έρευνα και Εφαρμογές*. Gutenberg.

- Díaz-García, A., González-Robles, A., Mor, S., Mira, A., Quero, S., García-Palacios, A., Baños, R. M., & Botella, C. (2020). Positive and Negative Affect Schedule (PANAS): psychometric properties of the online Spanish version in a clinical sample with emotional disorders. *BMC psychiatry*, 20(1), 56.
- Dudd, J. W. (2015, April 13). A Conversation with the Psychologist Behind ‘Inside Out’. Retrieved from: Pacific Standard.
- Fredrickson, B. L. (2001). The role of positive emotions in positive psychology: The broaden-and-build theory of positive emotions. *American Psychologist*, 56(3), 218-226. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.3.218>
- Fredrickson, B. L., & Branigan, C. (2005). Positive emotions broaden the scope of attention and thought-action repertoires. *Cognition & emotion*, 19(3), 313-332. <https://doi.org/10.1080/02699930441000238>
- Gloria, C.T., & Steinhardt, M. A. (2016). Relationships among positive emotions, coping, resilience and mental health. *Stress and Health : Journal of the International Society for the Investigation of Stress*, 32(2), 145-156. <https://doi.org/10.1002/smi.2589>
- Gross, A. L., & Ballif, B. (1991). Children's understanding of emotion from facial expressions and situations: A review. *Developmental Review*, 11(4), 368-398. [https://doi.org/10.1016/0273-2297\(91\)90019-K](https://doi.org/10.1016/0273-2297(91)90019-K)
- Hadwin, A. F., Järvelä, S., & Miller, M. (2017). Self-regulation, co-regulation and shared regulation in collaborative learning environments. In D. Schunk, & J. Greene, (Eds.). *Handbook of Self-Regulation of Learning and Performance* Edition: (2nd Ed.). Routledge.
- Hadwin, J. A., Garner, M., & Perez-Olivas, G. (2006). The development of information processing biases in childhood anxiety: a review and exploration of its origins in parenting. *Clinical psychology review*, 26(7), 876-894. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2005.09.004>
- Han H. R. (2009). Measuring anxiety in children: a methodological review of the literature. *Asian nursing research*, 3(2), 49-62. [https://doi.org/10.1016/S1976-1317\(09\)60016-5](https://doi.org/10.1016/S1976-1317(09)60016-5)
- Izard, C. E. (2009). Emotion theory and research: highlights, unanswered questions, and emerging issues. *Annual review of psychology*, 60, 1-25. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.60.110707.163539>
- Jolley, R.P., Fenn, K., & Jones, L. (2004). The Development of Children's Expressive Drawing. *British Journal of Development Psychology*, 22(4), 545-567. <https://doi.org/10.1348/0261510042378236>
- Κάκουρος, Ε., & Μανιαδάκη, Κ. (2003). *Ψυχοπαθολογία Παιδιών και Εφήβων - Αναπτυξιακή Προσέγγιση*. Τυπωθήτω.
- Keltner, D., & Ekman, P. (2015, July 3). The Science of ‘Inside Out’. Retrieved from: The New York Times.

- Kennedy, T. (2018). Why negative emotions aren't that bad (And how to handle them). *Lifhack*.
- Machover, K. (1949). *Personality projection in the drawing of the human figure: A method of personality investigation*. Charles C Thomas Publisher. <https://doi.org/10.1037/11147-000>
- Misalidi, P., & Bonoti, F. (2014). Children's expressive drawing strategies: the effects of mood, age and topic. *Early Child Development and Care*, 184(6), 882-896.
- Muris, P., Van der Pennen, E., Sigmond, R., & Mayer, B. (2008). Symptoms of anxiety, depression, and aggression in non-clinical children: relationships with self-report and performance-based measures of attention and effortful control. *Child psychiatry and human development*, 39(4), 455–467. <https://doi.org/10.1007/s10578-008-0101-1>
- Muris, P., & Field, A. P. (2011). The “normal” development of fear. In W. Silverman & A. Field (Eds.), *Anxiety Disorders in Children and Adolescents (Cambridge Child and Adolescent Psychiatry)*, 2, 76-89. Cambridge University Press.
- Ostir, G. V., Markides, K. S., Black, S. A., & Goodwin, J. S. (2000). Emotional well-being predicts subsequent functional independence and survival. *Journal of the American Geriatrics Society*, 48(5), 473–478. <https://doi.org/10.1111/j.1532-5415.2000.tb04991.x>
- Parsons, L. M. (1987). Imagined spatial transformation of one's body. *Journal of Experimental Psychology: General*, 116(2), 172–191. <https://doi.org/10.1037/0096-3445.116.2.172>
- Picard, D., & Gauthier, C. (2012). The development of expressive drawing abilities during childhood and into adolescence. *Child Development Research*, 2012. <https://doi.org/10.1155/2012/925063>
- Picard, D., Brechet, C., & Baldy, R. (2007). Expressive strategies in drawing are related to age and topic. *Journal of Nonverbal Behavior*, 31(4), 243–257. <https://doi.org/10.1007/s10919-007-0035-5>
- Psychountaki, M., Zervas, Y., Karteroliotis, K., & Spielberger, C. (2003). Reliability and validity of the Greek version of the STAIC. *European Journal of Psychological Assessment*, 19(2), 124-130. <https://doi.org/10.1027/1015-5759.19.2.124>
- Spielberger, C. D., Gonzalez-Reigosa, F., Martinez-Urrutia, A., Natalicio, L. F., & Natalicio, D. S. (2017). The State-Trait Anxiety Inventory. *Revista Interamericana De Psicología/Interamerican Journal of Psychology*, 5, 3-4.
- Spielberger, C. D., Edward, C. D., Lushene, R. E., Montouri, J. & Platzek, D. (1973). *STAIC Preliminary Manual for the State-Trait Anxiety Inventory for Children (“How I Feel Questionnaire”)*. Consulting Psychological Press Inc.
- Stallings, P., & March, J. S. (1995). Assessment. In J. S. March (Ed.), *Anxiety disorders in children and adolescents* (pp. 125–147). Guilford Press.

- Sylvers, P., Lilienfeld, S. O., & LaPrairie, J. L. (2011). Differences between trait fear and trait anxiety: implications for psychopathology. *Clinical psychology review*, 31(1), 122–137. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2010.08.004>
- Watson, D., Clark, L. A., & Tellegen, A. (1988). Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(6), 1063–1070. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.54.6.1063>
- Watson, D., Clark, L.A., & Carey, G. (1988). Positive and negative affectivity and their relation to anxiety and depressive disorders. *Journal of Abnormal Psychology*, 97(3), 346-353. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.97.3.346>
- Zsido, A. N., Teleki, S. A., Csokasi, K., Rozsa, S., & Bandi, S. A. (2020). Development of the short version of the spielberger state—trait anxiety inventory. *Psychiatry research*, 291, 113223. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113223>